

Müzik ve Hareket Bağlamında Futbol Tezahüratları

Veli Ozan ÇAKIR*, **Sevda KORKMAZ****

* İstanbul Üniversitesi, İstanbul, TÜRKİYE; **Email:** veliozancakir@gmail.com

** Marmara Üniversitesi, İstanbul, TÜRKİYE

Özet

Yaşamın her alanında insanı kuşatan olgu olarak müzik; ilk çağlardan beri iyileştirme, haberleşme, eğlenme unsuru olarak kullanıldığı gibi odaklanma işleviyle üretim faaliyetinde, cesaret arttırmada savaşlarda, motivasyon aracı olarak da sportif etkinliklerde kullanılmıştır (Colombe, 2006:34; Aydoğan, 2001:23). Kısacası hareketin arefesinde hep bulunan 'müzik'in, özünü hareket etmenin oluşturduğu 'spor'la iç içe olduğu söylenebilmektedir.

Spor kültüründe yer edinen Tezahüratlar, ilk anda oldukça basit ve yalın gibi düşünülür. Ancak döneminin sosyal olaylarının yansıması niteliğinde derin ve karmaşık bir yapı arzettikleri söylenebilmektedir. Somut olmayan spor mirası içerisinde yer alan Tezahürat, sözlü gelenek biçimi olarak yaratıcılığı teşvik ve geleneğin sürekliliğini sağlamaktadır. Müzik aracılığıyla uyarılan duygular canlanmakta, anılar hatırlanmaktadır. İlgiyi canlı tutan yapısı ile futbol, zamanla kitleleri eğlendirip aynı amaçta birleştiren araç olarak toplumda yer edinmiştir. Futbolun, endüstrileşmiş yapısı, medyanın da desteğiyle gündem oluşturma ve değiştirme gücü edinerek önemli bir toplum mühendisliği aracı konumuna geldiği kabul edilmektedir. Bu anlamda yaşam biçimlerini belirlediği, inanç ve değerler oluşturup pekiştirdiği vurgulanmaktadır.

Çalışmamızda, Türkiye'de modern futbolun organize biçimde oynanmaya başladığı 20. yy itibaren seyirci ve tezahüratlarını, icra edildiği dönemlerin toplumsal koşullarıyla ilişkisi bağlamında inceleyeceğiz. Bu kapsamda toplumun farklı dönem ve sosyo-ekonomik koşullarda futbol müsabakalarına yükledikleri anlamlar, futbolla ilişki biçimleri üzerinden modern futbolun sosyolojik tahliline katkıda bulunmayı amaçlanmaktadır. Literatür taramasına dayalı kuramsal bir çalışma gerçekleştirecektir.

Anahtar Kelimeler: spor, futbol, müzik, tezahürat, kültür

Football Cheerings on the Content of Music and Movement

Abstract

Music as a fact which surrounds human being in all fields of life has been used as a tool for healing, communication, entertainment and also used in production with focusing function, in warfare with encouraging function and in sports with motivating function. (Colombe, 2006:34; Aydoğan, 2001:23). Shortly it can be claimed that music that is always in previous of movement is in relation with sports which is composed by moving.

The cheerings in sports culture are initially considered as very easy and simple. However it can be claimed that they provide a deep and complex structure on behalf of the social events of their era. Cheerings as a part of intangible sports legacy provide the continuity of tradition and incentive of creativity as an oral traditional form. The emotions are coming around and the memories are remembered through stimulating by music. Football always keep the attention alive therefore it gets a place in the society as a tool which entertains masses and unifies them through the same goal. The industrialised structure of football is accepted as a tool of social engineering with the help of media which provides the power to create and change the agendum. In this meaning it is mentioned that football indicates the life styles, beliefs and values.

In our study we will search the cheerings of spectators on the content of their relations with social conditions since 20th century in which modern football has been initially played in organised forms. In this context it is purposed to contribute into sociological analysis of modern football throughout the social meanings of football matches in different eras and socio-economic conditions and the relations between societies and football. There will be performed a theoretical research based on literature search.

Keywords: sport, football, music, cheerings, culture

Giriş

Hayatın neredeyse her döneminde ve alanında insanı saran müzik; ilk çağlardan itibaren iyileştirme, haberleşme, eğlenme unsuru olarak kullanıldığı gibi cesaret arttırmaya yönelik savaşlarda, motivasyon aracı olarak da sportif etkinliklerde kullanılmıştır (Colombe, 2006:34; Aydoğan, 2001:23). Kısacası hareketin hazırlığında her zaman bulunan ‘müzik’in, temelini hareket etmenin oluşturduğu ‘*spor*’la hep birarada olduğu söylenebilmektedir.

Müzik, kültür unsuru olarak kültürün diğer öğeleriyle etkileşerek halinde oluşup biçimlendiği kültürün özelliklerini içerir. Müzik, yaşamda “geçmiş-şimdi” ve “şimdi-gelecek” arasında bağ kurarak kültürel özelliklerin sürekliliğini sağlar (Uçan, 1994: 21,22). Müzik bir anlamda toplulukların kendilerini ifade şeklidir, kültürlerinin taşıyıcısıdır. Her milletin kendine has musikisi, icrası ve kullanım alanları vardır. Bir milletin zengin müzik kültürüne sahip olduğunun göstergesi ürettiği müzik biçimlerini kabul ettirmesiyle birlikte müziğin şarkı, dans, yürüyüş, iş ve gündelik yaşamdaki farklı alanlarda kullanılıyor olmasıdır (Finkelstein, 1996: 15).

Kültüre ayrılmaz biçimde bağlı olması sebebiyle UNESCO’nun kültürel miras kapsamına aldığı geleneksel spor ve oyunlar, toplulukların veya grupların miras unsurlarını bünyesinde barındırmaktadır. Somut olmayan kültürel miras unsurlarının kültürel ifade çeşitliliğini oluşturabilen veya destekleyebilen müzik (Öcal, 2009:10), hayatımızın hemen her alanıyla olduğu gibi sporla yoğun ilişki ve etkileşim içerisindedir. Eco’nun deyimiyle bir spor olarak futbol, tarihselliği ile kültürel hafıza üzerinde istikrar sağlayıcı bir fail işlevi gören gösterendir (Trifonas,2004: 68).

Toplulukların kimlikleri hakkında mesajlar taşıyan spor mirasının, toplumun her katmanından ve yaştan insanı için farklı ve kendine özel anlamları vardır. *Spor Mirası içinde Somut Olmayan unsurlar*; ritüeller, gelenekler, tezahüratlar, müzikler, anılar ve sporla ilişkili elle tutulamayan diğer öğeleri içermektedir (Ramshaw, Gammon, 2005:233). Tezahüratlar da spor mirası içerisinde sözlü geleneğin önemli bir taşıyıcısıdır.

Genel itibariyle “şiddet ve holiganizm” sorununun ele alındığı taraftarlık çalışmaları literatürde geniş yer kaplarken taraftar kimliğinin anlaşılması için tribün kültüründe önemli bir yer tutan “tezahürat”lar üzerine çalışma yapılmaması önemli bir eksiklik oluşturmaktadır.

Tezahüratta varolan içeriği bugünün değer yargıları ve kavramları ile açıklamak önemli yanırları da beraberinde getireceğinden yaşandıkları dönem koşulları çerçevesinde karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde sosyal ve ekonomik bağlamlarda irdelemenin gerekliliğini doğurmaktadır. Çünkü doğadaki ve sosyal hayattaki tüm değişim ve gelişimleri o toplumsal hayattaki/alandaki yaşanan diğer gelişmelerden bağımsız değerlendirmek eksik yorumlamaları da beraberinde getirecektir.

Her geçen yıl kendine olan ilgiyi arttıran, yarattığı global ekonomik pazarla geniş halk kitlelerini peşinden koşturan, adeta bir endüstriye dönüşen, toplumların ve ülkelerin sosyo-ekonomik geleceklerinde etkileyici rol oynayan, yine toplumların olumlu ya da olumsuz kitle psikolojilerine yön veren futbol olgusu, hayatın her alanıyla bağımlı ilişkiler içerisinde ve yaşamın tam anlamıyla ayrılmaz bir parçası konumuna ulaşmıştır (Suat Gezgin’den aktaran Büyükbakkal, 2004 :18). Futbol, artık oyun olmanın çok ötesinde küresel gerçekliğin bir parçası, bir yansıması hüviyetindedir.

İzleme hazzını canlı tutan yapısı ile ilgiyi sürekli tutan futbol organizasyonları, zaman içinde kitleleri eğlendirip aynı amaç etrafında birleştiren araç olarak toplumsal yapı içinde önemli

yer edinmiştir. Futbolun, endüstrileşmiş yapısının yanı sıra medyanın da desteğiyle birlikte gündem oluşturma ve değiştirme gücü edinerek önemli bir toplumsal mühendisliği aracı konumuna geldiği kabul edilen bir gerçekliktir. Bu anlamda toplumsal hayat içinde yaşam biçimlerini belirlediği, inanç ve değerler oluşturup pekiştirdiği rahatlıkla ifade edilebilmektedir.

Bugün hayatımızda büyük bir yer kaplayan futbolun, ilk olarak nerede ve ne zaman oynandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte top oyunlarının Çinliler, Romalılar, Mısırlılar, Yunanlılar ve Mayalar'dan Sümerlere kadar uzandığı görülmektedir. Eski Türklerin de futbol oyununa benzer top oyunları oynadığı bilinmektedir. Futbolun ilk nerede ortaya çıktığı konusunda ihtilafli tartışmaların varlığına karşın ayakla oynanan top oyununun, İngiltere'de "Futbol" haline dönüştüğü ve oradan dünyanın dört bir yanına yayıldığı kabul gören bir gerçekliktir.

Futbola benzer veya futbol öncesi oyunların birçok ülkede ve kültürde daha "vahşi" ve denetimsiz, kuralsız çerçevede mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak İngiltere kökenli futbol, futbol benzeri yerel ve 'milli' oyunları tasfiye ederek evrenselleşmiştir. (Horak, Reiter, Bora, 2009: 222)

Osmanlıların da futbolla tanışması, Sultan Abdülaziz zamanında olmuştur. Paris'e gönderilen öğrenciler, futbolun Fransa'da çok sevildiğini görerek, bu konuda yazılmış Fransızca bir kitabı da 1869 yılında Türkçeye tercüme ederek, İstanbul'da bastırılmışlardır. Kitabın adı 'Ordu ve Mekteplerde Futbol'dur. (Kahraman, 1995: 670) Osmanlı topraklarında yaşamaya başlayan İngilizler, futbolu ülkemiz getirerek daha fazla insan tarafından tanınmasına ve daha geniş alanlara yayılmasına ön ayak olmuşlardır. İstanbul, İzmir, Selanik futbolun oynandığı ilk üç şehir olurken, buralarda İngilizler futbol oynarken Rumlar da onlara katılmış ve hem futbol oynayanlar hem de takımlar önemli sayıda artmıştır.

Tamamen Türklerden oluşan ilk kulüp 1903'te Ahmet Fetgeri Bey'in önderliğinde kurulan BJK Beşiktaş Jimnastik Kulübü'dür. 1905 yılında Galatasaray, 1907'de Fenerbahçe Türk takımlarının önde gelen diğer takımları oldular. (Babacan, : 13) Osmanlı'da II. Meşrutiyetin 1908 yılında ilanına kadar sportif faaliyetler üzerinde sınırlamalar olmuştur. (Aladanlı, Çördük, 2009 :11) 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı futbola hız kazandırırken, kulüp ve takım sayısı da artmıştır. Cemiyet kurma serbestisi ile mevcut üç eski spor kulübü; Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe; yeni Cemiyetler Kanunu hükümlerine göre resmen tescillerini yaptırmışlardır.(Sarıalp, 2001: 105)

Ülkemizde de örgütlü olarak futbol, ilk olarak James La Fontaine, tarafından 1904 yılında "Pazar Ligi" adıyla anılan ilk ligi düzenlemesiyle başlamış 1904'te ilk Pazar Ligi şampiyonu İmogene olmuştur (Spor Ansiklopedisi, 1991 :100).

Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde Selanik, İzmir ve İstanbul kentleri içerisinde yapılmaya başlayan sportif etkinliklerin kitlelerle buluşmasında en büyük katkıyı sağlayacak olan spor dalı futbol olmuştur. Futbol, diğer spor dallarından hem daha yaygın hem daha simgesel bir toplumsal ifade kanalı açarak gelişebildiği için yüklenmiş olduğu anlamların, toplumsal yaşama yansımaları diğer spor dallarından daha fazla olmuştur. Türkiye'de futbol ve futbol kulüplerinin gelişimi incelendiğinde; üç büyükler olarak isimlendirilen Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray'ın önemli tarihsel işlevleri yerine getirdikleri, Türkiye'de futbolun kurumsallaşması ve geniş kitlelerle buluşmasında öncülük rolü üstlendikleri görülecektir. Bu kulüpler; Osmanlı devletinin son yıllarına, yaşanan savaşlara ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze değin geçirdiği aşamalara tanıklık etmekle kalmayıp yaşanan toplumsal değişmelerin futbol aracılığı ile topluma yansımalarına da katkıda bulunmuşlardır.

(Talimciler, 2012: 426) Değişen toplumlar, o toplumdaki futbolu değişim yönünde etkilemektedir. Türkiye’deki futbolun genel görünümü, ülkemizdeki siyasi, ekonomik ve sosyal değişimin futbol sahasına yansımalarıdır. (Toker, 2007: 116) Bromberger’in ifadesiyle “Bir futbol maçını büyüleyici buluyorsak, bu sadece bizi oyaladığı için değil, toplumlarımızın merkezi değerlerini yoğunlaşmış biçimde görünür kılmaktadır”. (Horak, Reiter, Bora, 2009: 41)

Futbol, hayat ile iç içe ve canlı bir etkinlik olduğundan sosyal açıdan boşlukta, bağımsız değildir. Bir futbol maçı için stadyumlarda toplanan on binlerce taraftar, buldukları yerlere yaşadığı toplumun tarihsel ve kültürel dokusunu, günlük hayattaki sıkıntı ve kaygılarını, tartışma ve ideolojisini, beklenti ve umutlarını da birlikte getirmektedir. Ve futbol izleyicisinin/taraftarının ilettiği mesajlar, bütün bu öğeleri içermektedir.

Fiske, sporun taraftarlar için olduklarından farklı kimlikler ve ilişkiler kurmalarını sağlayan alanlar ürettiklerini belirtmektedir (Fiske, 1991: 15-16). Bu bağlamda modern toplumların kültürü yeniden üreten araçları arasında kitlelerin takip ettiği spor etkinliklerini de dahil etmek gerekir.

Gücünü izlenme, takip edilme kapasitesinden alan futbol olgusu çerçevesinde futbolcular kadar taraftarlar da kendisini sahaya yansıtarak oyunu yeniden üretmektedir.

Hatta Eco’ya göre futbol kurallarını bilerek sahada olup bitenleri anlayabilen ve yorumlayabilen izleyici, futbolun model okuyucusu ya da bu durumda “model taraftar”ı olmaktadır. Taraftar, futbol oyununun yürürlükte olan bilişsel ve estetik yapıları ile futbol söyleminin metnini öğrenebilen, uygulayabilen ve yeniden üretebilenidir. Eco, futbolun göstergelerinin “taraftar” olarak adlandırılabilen bir öteki benlik ya da öznelik içinde sıkı bağlılıklarla çalışan bir seyirci kültürünün üretimiyle ilişkili olduğu ölçüde anlamlı olduğunu belirtmektedir. (Trifonas, 2004: 45, 67).

İster televizyon karşısında ister stadyumlarda olsun izleyiciler/taraftarlar, oyun aracılığıyla psikolojik olarak rahatlar tatmin olmakta, çevresini ve kendisini tanımlayan mesajlar vermektedir.

Taraftar bu mesajlarının önemli bir bölümünün taşıyıcısı ise tezahüratlardır. Tezahüratlar, ilk anda oldukça basit ve yalın gibi düşünülse de döneminin sosyal olaylarının yansıması niteliğinde derin ve karmaşık bir yapı arz ettikleri söylenebilmektedir.

Bunun ilk örneklerinden birini oluşturan, Fenerbahçe’nin işgal kuvvetlerine karşı aldığı zaferler, bağımsızlığı elinden alınmış bir şehrin insanlarının, yaşadıkları yenilmişliği, yeşil sahalarda eşitlediği ve milli bir zafer duygusu uyandırdığı spor tarihçilerince anlatılmaktadır.

Fenerbahçe’nin bu zaferlerinden biri olan 1923’te düzenlenen General Harrington Kupası maçında İngiliz işgal kuvvetlerinin takımını 2-1 yenerken, Taksim’deki topçu kışlası meydanından Beyoğlu’na akın eden taraftarlar, ortalığı inletmiştir: “Yaşsa Fenerbahçe! Yine Türk’ün yüzünü güldürdün!” (Kozanoğlu, 1990: 113)

Taraftarların durumuna bakarak, futbolda sevme nesnelere çeşit çeşit olduğunu görülmektedir (Bora, 2006: 17). Dönemine göre; Fenerbahçe’nin işgal kuvvetleri takımlarına karşı aldığı galibiyetler, Galatasaray’ın Avrupa kupalarındaki başarıları taraftarlık tercihinde belirleyici olabilmektedir (Kozanoğlu, 1990: 81). Taraftarı tribüne kimi zaman milli gurur çekerken, kimi zaman bu neden aidiyet ve kimlik vaadi ya da kimi zaman başarı ihtiyacı veya

güç olarak belirmektedir. Nedeni ne olursa olsun futbol, tutku dolu bir olgu olarak kitleleri peşinden sürüklediği kabul edilen bir gerçekliktir.

Dünyanın hemen her yerinde, taraftarlık tercihlerini belirleyen ana etken olan ‘bölgecilik’in (Kozanoğlu, 1990: 81); Türkiye’de liglerin düzenli bir biçimde başlaması, futbola olan ilginin katlanarak artması, 1951’de profesyonelliğin kabulü, çok partili hayata geçiş, hükümet değişimi, ekonomiye hâkim olmaya başlayan yeni zihniyet, İstanbul ve İzmir’in ardından Anadolu sermayesinin güçlenmesi ile birlikte Anadolu’nun farklı illerinde birbirinin peşi sıra futbol takımları kurulması ile karşılık bulduğu söylenebilmektedir.

1959’da Milli Küme olarak adlandırılan Türkiye 1.Liginin oynanmaya başlaması Türk futbolunun ülke çapında yayılma sürecini hızlandırmış ve ulusal futbol kültürünün yaygınlaşmasının önünü açmıştır. Kendi kentinin takımlarını izlemek isteyen ve onların başarısı ile gururlanan halk için futbol artık vazgeçilmez bir eğlence kaynağı haline gelmiştir. Farklı illerin takımlarının bir araya gelerek mücadele ettiği bir ligin organize edilmesi, ülkenin Pazar birliğinin sağlanması açısından da önemli bir aşamanın geçildiğinin göstergesi olmuştur. (Talmiciler, 2012: 434, 435) Tanıl Bora ve Necmi Erdoğan da “Milli Lig”in, ülkenin teritoryal (sınır ve toprak bakımından) bütünlüğünün teyit edilmesinde ve ‘işlerliğinin’ sağlanmasında taşıdığı işlevin çok önemli olduğunu belirtmektedir. (Horak, Reiter, Bora, 2009: 225) Milli lig ile beraber kurulan her Anadolu takımı üç büyükler olarak tanımlanan Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray’ın taraftar kitlesinden bir parçayı alırken, bu durum zaman içinde üç büyüklerin yanı sıra kendi “memleket” takımlarını destekleyen “iki takımlı” taraftar kitlesi oluşturmuştur.

Taraftarlaşma sürecinde “futbolun ne olduğu” sorusu 1920’li yılların gündemini oluştururken Anadolu il merkezlerinin futboldan haberdar olmasının 1930’ları bulduğu söylenmektedir. Futbolun ilk yıllarında tribünler, yani sandalye kümeleri “nezih” yerler olarak tanımlanmakta ilk yıllarda tezahüratlarda da küfrün yer almadığı pek çoklarıncı ifade edilmektedir. Bu dönemlerde en yaygın slogan “Yaşa Aslanlar”dır. Binlerce ağızdan değil, üç beş kişilik bir korodan yükselir bu tezahürat. Futbolcuları, “Haydi Alé, Haydi Refik Osman” sesleriyle havaya sokmak da bir taraftarlık görevi olarak değerlendirilmektedir (Kozanoğlu, 1990: 84,114). Bu ilk yıllarda değil cinsel içerikli küfür, küfür dahi edilmemesi dikkat çekmektedir.

Yine bu dönemde Karşıyaka marşı 1925 senesinde müzik hocası Halit bey tarafından yazılıp bestelenmiş (Akın, 2010: 30) İzmir’den yükselen “Kaf kaf kaf sin sin sin...” sesleri, ilk yılların bugüne ulaşacak eserleri arasındaki yerini almıştır (Kozanoğlu, 1990: 114).

30’lu yılların başında “Dayan!” tezahüratı devreye “Dayan Galatasaray, Dayan Fenerbahçe!...” ile Beşiktaşlı Baba Kartal Hadi’nin “Haydee Kartallaar”ı daha çok bireysel olarak atılan bir sloganlar olarak göze çarpmaktadır. (Kozanoğlu, 1990: 114) Bu dönemde takım isimlerinin önüne eklenen ‘aslan, kaplan, kartal, haydi’ kelimeleriyle tezahürat yapıldığı da görülür.

1936 yılında gittiği bir maç sonrasında Şair Nazım Hikmet, Akşam gazetesinde çıkan yazısında tribünlerde herkesin istediğini söylediği, herkesin dilediği gibi bağırıp çağırdığını, söz ve düşünce hürriyetine dikkat çekmiştir. Hikmet, yazısında “muayyen bir manada demokrasiyi anlamak isteyenler, Taksim Stadyumu’na gitsinler. Ben kendi payıma güzel ve berrak ve heyecanlı bir iki saat geçirdim, orada” der. (Çeviker, 2002: 67)

1940’larda “Yaşa” sesleri, varlığını 60’ların sonuna kadar sürdürecektir başka bir tempoya dönüştürmeyi başarır “Ya ya ya şa şa şa...” Bu yıllarda küfür bulunmaz ancak dolaylı yoldan

dokundurmalar yapılır. Galatasaraylılar, Fenerbahçe Stadı'ndaki bir galibiyetleri için: “Kalamış Burnu'nda attık voltayı/ Fener'e de bastık zokayı” şeklinde bir tezahürat yapmıştır. Yine de tribünlerde hala çocuksu bir havanın estiği görülmektedir: “Hey gemici gemici/ Nereden aldın pirinci / kulüplerin içinde / Aslan Fener birinci” (Kozanoğlu, 1990: 114).

40'lar bugün dahi kullanılan ve hafızalarda yer edinen ‘bir baba hindi’ tezahüratının ortaya çıktığı yıllardır. Ayrıca çeşitli marşlar tezahüratlara uyarılarak tribünlerde seslendirilmiştir. Yine bu dönem dillendirilen ‘Hakeme de maşallah, gelin olur inşaallah’ tezahüratının hakemlere yönelik olumsuz tezahüratların başlangıcını oluşturduğu söylenebilir.

1940'ların sonunda hakemlere yönelik tezahüratlar, bugün de kullanılan yılların eskitemediği ve Türk tezahürat tarihinde önemli bir yeri bulunan “İ.e hakem!” tezahüratı Mithatpaşa Stadı'nda hakem Sulhi Garan'ı hedef alarak ilk defa seslendirilmiştir. (Kozanoğlu, 1990: 114)

Tezahürat geleneğinin iyice yerleştiği amigo denen insanların izleyicileri coşturma görevini üstlendiği 50'lerde ‘i.e’ kelimesi rakip takımlar için de kullanılmaya başlanır. Fenerbahçeli Süha Ergen'in kaynana zırlıtısı eşliğinde söylediği “Bir baba hindi/ Heey Allah!...” o dönemin en popüler tezahüratıdır. Galatasaraylılar da “Metin geliyor Metin!” temposuyla kendi golcülerini coşturmaktadır. Yine Fenerli Manol Taylan'ın, Lefter'i coşturmak için tek başına bağırması, “Haydi Ordinaryüs!” sesiyle tüm stadı inletmesi büyük ilgi toplamaktadır. (Kozanoğlu, 1990: 85, 115)

1950'lerde yaşanan siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmeler futbolu, erkek egemen eğlence biçimlerinden birine ve hatta en popülerine dönüştürdü. Böylesi bir iklimde futbol kültürünün şiddet, rekabet, küfür ve agresyon gibi geleneksel toplumda erkeklikle özdeşleştirilen bir takım değerleri absorbe etmesi de kaçınılmaz oldu. (Tunç, 2011: 132)

Lefter'e yönelik “Ver Lefter'e yaz deftere” tezahüratı, 50'lerde gündemde hayli yer tutmuş, Bedri Rahmi Eyüpoğlu'nun “İstanbul Destanı” şiirinde mısralara dökülmüştür: (Çeviker, 2002: 78)

.....

Ben de bağırırım birlikte

Avazım çıktığı kadar

Göğsümü gere gere

Ver Lefter'e yaz deftere

.....

60'larda oluşmaya başlayan tribün kültürü ile maçı takip eden, deplasman maçlarına giden, taraftar olarak birlikte hareket eden bir anlayışın doğduğu görülmektedir.

Bunda dünyada gelişen özgürlük ve demokrasi rüzgarlarının Türkiye'de de kendisini hissettirmesi, yeni anayasa sonrasında gelişen siyasi ortamın sportif faaliyetler alanında da etkisini göstermesinin payı bulunmaktadır. Anadolu kentlerinde birbirinin ardı sıra açılan kulüpler, organize edilen Milli lig karşılaşmaları ile ülke çapında yayın yapmaya başlayan gazetelerin de katkısıyla birlikte bir futbol kamuoyu oluşmaya başlamıştır (Talimciler, 2012: 434).

60'lar Anadolu futbolunun patlama dönemidir; Eskişehir-Adana Demirspor maçı başlamadan önce takım elbiseli, kravatlı bir adam tek tek tribünleri dolaşarak, arkadaşlarıyla birlikte

besteledikleri tezahüratları öğretir insanlara. Maç sırasında tribünleri bir el hareketiyle oturtup kaldıran bu adam, Amigo Orhan, daha önce Türkiye’de görülmemiş bir organizasyonu gerçekleştirerek onbinlerce seyirciyle birlikte ortalığı “es es es ki ki ki eski eski es...” diye tezahürat ettirir. (Toklucu, 2001: 130)

Yine 1960’ların sonunda (1968) Fenerbahçe ile AEK Atina arasında oynanan maçta, gençlerin ve çocukların sporla eğitilmesini teşvik amacıyla İsveç’ten dönen Selim Sırrı Tarcan, (Felix Korling’in “Tre Trallede Jantor” Türkçesi Şakıyan Üç Genç Kız) notalarını getirdiği, üzerine Ali Ulvi Elöve’nin yazdığı sözlerle ortaya çıkan Dağ Başını Duman almış marşının (San, 1981: 48), seyirciler tarafından söylenerek zafere eşlik etmesi (Horak, Reiter, Bora, 2009: 224) bu dönemde de marşların tribünlerde kullanıldığını göstermektedir.

Amigoların işlevlerini yavaş yavaş yitirdikleri, kapalı tribündeki grupların toplu beste-toplu katılım ekolünü yerleştirmeye başladığı 70’lerin sonunda özellikle üç büyüklerin kendi aralarında oynadıkları maçlarda kapalı atışmaları, iki saat hiç susmadan birbirinden farklı karşılıklı ellişer, altmışar sloganların atılmasıyla Türk tezahürat tarihinin altın yılları olarak tanımlanmaktadır. 70’lerde Türk hafif müziğinin popüler parçaları, uyarlama tezahüratların en önemli kaynağı olmuştur; “Dünya benim oldu / Kuşularım boşmuş / Meğer Karakartal / Boru düşüyormuş” dönemin parçaları arasındadır. (Kozanoğlu, 1990:117)

70’lerde ekonomik ve siyasi çalkantı ortamı ve yoğun siyaset atmosferi tribünlere yansıtılmakta, muhalefet hareketinin sloganlarının uyarlamaları yapılmaktadır. “...mezar olacak!”, “Hakem Federasyon işbirliğine son!” ya da Galatasaraylılarla Beşiktaşlıların birlikte söyledikleri “Fener’e karşı omuz omuza!” ve “Gün doğdu, hep uyandık/ Stadlara dayandık / Şampiyonluk uğruna da...” tezahüratları bunun örnekleri arasındadır. Stadlarda polis aleyhine de küfürlü sloganlar atılmaktadır. 12 Eylül darbesi ve korku atmosferi ile birlikte polise küfür kalktığı (Kozanoğlu, 1990: 118) bir döneme geçilecektir.

80’lerde öne çıkanlar arasında “Siyah-beyaz, en büyük Beşiktaş”, “En büyük Fener, başka büyük yok!” tezahüratları vardır. Bu dönem, geçmişte tek tük örneklerine rastlanan, aynı sloganı ikiye ya da dörde bölüp tribünden tribüne gezdirmek sistemi sıklıkla kullanılmaya başlanır. Yeni açık “Kırmızı” diye başlar, numaralı “Sarı”, eski açık “En büyük” diye devam eder, kapalı bitirir: “Cim Bom!” Bu sistem bazı tezahüratlarda utanmadan mütevellit ses kayıplarına yol açacaktır. Yeni açık “Siyah” sesiyle ortalığı inletir, numaralı aynı gırtlak patlatma tonunda “Beyaz”ı söyler, gariban eski açık “G.t veer!” diye fısıldar, kapalı volümü yeniden yükseltir: “Biraz!” (Kozanoğlu, 1990: 120)

80’lerin sonunda, tribün-siyaset hattındaki slogan akışı tersine dönecek, İstanbul’daki tersane işçileri “Ölmeye ölmeye ölmeye geldik /Emeğin hakkını almaya geldik” diye bağıracaklardır. Siyasetin bıraktığı boşluğu arabesk kültürünün doldurduğu bu dönemde, Fenerbahçe tribünlerinden “Döndük sahaya doğru / açtık ellerimizi / yalvardık kanarya’ya / duysun diye bizleri” Galatasaraylılar “Tribünlerde coşacaksınız/ kupaları alacaksınız/ sen şampiyon olacaksın / seni sevmeyen ölsün, ölsün... Ondört senelik bu çile / bitsin artık bu sene/ sen şampiyon olacaksın/ seni sevmeyen ölsün, ölsün” tezahüratları seslendirir. 80’lerde takıma bağlılık duyguları derinleştikçe ve “fanatizm” yayıldıkça: “Öğünmekte çok haklıyız/ Sapına kadar Beşiktaşlıyız / İyi günde, kötü günde / Sapına kadar Beşiktaşlıyız”, “Şampiyon olmasan da / Kupaları almasan da”, “ölmeye geldik” tezahüratları tribünlerde dillendirilir (Kozanoğlu, 1990: 119, 122). 80’li yıllar tribünlerin askeri rejimden etkilendiği, siyasi sloganların yerini küfürlü arabesk, fantezi türündeki şarkılar, marşlar ve sloganların aldığı görülmektedir.

1990'lara bakıldığında ise ülke için oldukça zor günlerin geçirildiği dönemde yaşanan gelişmeler tribünlere yansdığı, özellikle Diyarbakırspor maçlarında “Pkk dışarı” sloganları atıldığı görülmektedir.

2000'li yıllar sonrası ise yoğun bir kendini kanıtlama çabası görülmektedir. “Avrupa Avrupa duy sesimizi” sadece futboldan söz etmeyen, bunun çok ötesinde anlamlar taşımaktadır.

Batı'ya kendini kanıtlama kaygısı ve Batı tarafından kabul görme isteğinin Türk futbolunun ‘milli’ karakteristiği olduğu söylenebilmektedir. ‘Batılılaşma’ başarısının en sağlam ölçülerinden, en açık-seçik, en göz önünde ‘ölçülebilir’ olduğu sahalardan biri olarak futbol sahası görülmektedir. Futbol literatüründe hala geçerli olan, “sahalarımızda ender görülen güzellikte bir gol”ün öbür adı hala “Avrupalı gol”dür. Türk takımlarının –özellikle Galatasaray’ın- Avrupa kupalarındaki maçlarında tribünlerden yükselen “Avrupa Avrupa duy sesimizi!” tezahüratı, Avrupa’yı ve Avrupalılığı yücelten bir ‘yakarı’ ile Avrupa’ya Türk’ün gücünü gösterme hırısı arasındaki gerilimli beraberliğin mükemmel ifadesi (Horak, Reiter, Bora, 2009: 231) olarak futbolda “Avrupa maçları”na yüklenen milli anlamı ortaya koymaktadır.

Tarihin her döneminde ister örgütlü ister rekreasyonel oynansın futbol, sonucunun belirsizliği dolayısıyla gerilimli yapısı sebebiyle her zaman kitlelerin seyir keyfini besleyerek onları tribünlere çekmeyi başarmıştır. Gifford’un da dediği gibi “Milyonlarca taraftar için kulüp ve milli takımlarını takip etmek hayat boyu süren bir tutkudur” (Gifford, 2006: 100). Hatta eğlence sektörünün önemli bir parçası kabul edilen futbol için, “blockbuster” benzetmesi bile yapılmaktadır (Azzellini, Thimmel, 2008: 33). Her sadık taraftar, takımlarının sahasına yaklaşırken, tezahürat yaparken ve maçın başlamasına tanık olurken hissettiği heyecana tutkudur. (Gifford, 2006: 100) Ve, bir taraftarın, “bugün benim takımım oynuyor” dediği pek görülmez genellikle “biz oynuyoruz” (Galeano, 2006: 21) duygusuyla konuştuğu ve hareket ettiği görülmektedir.

Modern sporu geleneksel olandan ayırt etmede şiddetin içeriği üzerine çalışmaları ile tanınan figürasyonel kuramın kurucusu Elias ve yakın çalışma arkadaşı Dunning de modern toplumlarda sporun kimlik belirleyici işlevine işaret etmektedirler. Bu kapsamda modern spor, azalan şiddet içeriğini spora dolaylı katılan kitlelere yüklemekte ve buna bağlı olarak geleneksel sportif pratiklerde katılımcılara ait olan şiddet içeriği daha hafif biçimiyle kendilerini destekledikleri takımlarla özdeşleştiren taraftarlara geçmektedir (Dunning, 1999).

Zaman içinde o tribünün ve o takımın geleneklerine göre belirli zevkleri, belirli talepleri ortaya çıkmaktadır. Her tribünün her taraftar kitlesinin “işte bizimkilerin farkı” diyebileceği ayrı zevkleri ayrı tercihleri bulunmaktadır (Kozanoğlu, 1990: 82).

İnsanların, futbolda neyi sevdikleri futbolu nasıl sevdikleri onlar hakkında çok şey söylemektedir (Bora, 2006: 18). Bununla birlikte seyircilerimiz, sporcularımız, yazarlarımız, hakemlerimiz ve spor yöneticilerimiz: evrensel dil’den uzak, ulusal bir dil kullanmaktadır. ‘Ulusal Dil’den kastedilen; ‘ifade etme’ anlamında değil, ‘genel davranış biçimi, eylem’ anlamındadır. (Kılıçgil, 2001: 35). Çünkü dil, toplumsal kimliği belirten bir araç olarak kişi ya da gruplar özgü dil kullanımıyla kimliğini ortaya koymaktadır. bu anlamda tezahüratların, nakledildikleri diğer bir ifadeyle paylaşıldıkları ortamları, çevreleri, aktarılma ve kullanılma nedenleri ve araçları ile taraftar kimliği ve bu kimlik etrafında bulunan sosyal ilişki ağları hakkında bilgi sundukları kolaylıkla söylenebilir.

Futbol, şehirle ve fikren o şehirli olanlarla birlikte oynanır (Trifonas, 2004: 67). Stadyumlar ise, kentsel bir cemaatin kendisini hem bir bütün olarak hem de ayrılmışlığı ile enine boyuna yansıtılabildiği ender yerlerden birisidir. Orada, toplumsal ilişkiler olağanüstü güçlü ifadelerle yüklü ritüellerle teatralleştirilir. (Horak, Reiter, Bora, 2009: 42) Fiziksel bir mekan olmanın çok ötesindeki stadyumlar, geçmişteki başarıların, hayal kırıklıklarının, zaferlerin, üzüntülerin ve tabii bu duyguların taşıyıcısı olan tezahüratların mekanıdır. Stadyumlarda iki takım arasında oynanan oyuna taraftarın dahil olmasını sağlayan katılım aracı işlevini tezahüratlar görmektedir.

Galeona da on ikinci oyuncu olarak tanımladığı taraftarın top durduğu zaman, onu harekete geçiren ateşli rüzgarın kendi nefesi olduğunu bildiğini (Galeano, 2006: 21) ifade etmektedir. Bu nefes, tribün şarkıları, sloganları ile hayat bulmaktadır.

Tribünde ezberlenen şeyler, hafızada yer tutmaktadır. Tribün insanları günün herhangi bir anında bu şarkıları ve sloganları kendi kendilerine mırıldanabilmekte, (Bora, 2006: 155) hatırlayabilmektedir. Dolayısıyla denilebilir ki tezahüratlar, taraftar grubunun kendisini başkalarından ayıran değerlerin içsel duyusu, ait olma hissinin tezahürü olarak, ortak değerleri taşıyan ve seslendiren kaynak niteliğinde olduğu kadar onları geleceğe taşıyarak saklamakta, korumaktadır.

Takım ruhunu oluşturma ve yansıtma, gruba dâhil olan futbolcuların ve taraftarların motivasyonunu sağlama ve karşı tarafın motivasyonunu bozma amacıyla bilinçli olarak kurgulanan ve söylenen tezahüratlar, hafızada kalmayı kolaylaştırmak amacıyla ezgili ve kafiyeli olarak biçimlendirilmektedir.

Bora, ritim ve melodinin önemli olduğunu ancak o şarkının/tezahüratın/sloganın söylendiği zamanın hatırası, eğlencesinin de içeriğinde önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yüksek volümlü bir fon müziğinde tezahüratlarının sözlerini sahiden de *söz* olarak düşünmek, *söz* olarak yorumlamak, işitmeyle ilgili olanlardan daha ciddi çözümleme sorunlarını beraberinde getirmektedir. Tribünlerden ünleyen tezahüratları, fırlatılan sloganları çözmek, bazen salt işitme düzeyinde bile problemliliğini antrenmansız kulaklar, ne dendiğini anlayamaz, sadece ritmi, ‘melodiyi’ algıladığını (Bora, 2006: 155) ifade etmektedir.

Bir müziksel bildiride veya müzik yapıtında aranan, bulunması istenen ve gereken özelliklerden biri de “özgünlük”tür. Bazı müziksel bildirilerin ya da müzik yapıtlarının hem özgün hem de yeni olması istenir, beklenir (Uçan, 1994: 32). Halk mizahının canlı bir pınarı olarak tribünler de, argonun yeniden üretildiği bir alan olarak son derece üretken ve doğurgandır. Hayatın her alanından sözceleri uyarlamakta, hayatın her alanına kendi sloganlarını transfer etmekte, durmaksızın yeni eğretilmeler üretmekte ve kendi cevaplarını tahrik etmektedir. Hatta Bora, tribünlerin Türkiye’de geleneksel halk mizahının bir yordamı olan atışmanın modern koşullardaki en canlı mecrası olduğunu ifade etmektedir (Bora, 2006: 152). Tezahüratlar, doğrudan ve dolaylı yollardaki anlatımlarıyla işitsel bellekte yer edinerek spor kültürü içerisinde ayrı bir yer edindiği, sözlü geleneği yaşattığı söylenebilmektedir.

Bora, tribün tezahüratları, sloganları, şarkılarının durmaksızın birbirine laf yetiştirmeye, her lafı tersine çevirmeye dayalı bir cenkleşmeyi yansıttığını belirtmektedir (Bora, 2006: 155). Her müziksel uyarıcı her yerde, her zaman, her birey için hep aynı yönde ve derecede uyarıcı olmayabilmektedir. Bir müziksel uyarıcının uyarıcılık yönü ve derecesi yere (ortama), zamana ve bireye göre değişebilir. (Uçan, 1994: 19). ‘İyi’ örneklerde, yaratıcılık, mizah duygusu, hatta bazen kendi kendine takılan bir mizah duygusunun, ‘Kötü’ örneklerde ise, hınç, kör öfke, çirkinliğin bulunduğunu ifade ederken ‘İyi’ örneklerde, arka planda daha dolu bir hikaye

ve o hikayeyle “şarkı sözleri” arasında-küfürün ‘ağırlığından’ bağımsız olarak- daha zekice, daha işlenmiş bir rabita bulunduğunu, ‘Kötü’ örneklerde ise, hikaye de, zeka da, rabita da uysa da k.m akıntısından ileri gitmediğini söylemektedir. Avrupa’da son on-onbeş yılın düzenlemeleriyle statlarda maç izlemeyi bir üst-orta sınıf eğlencesine çevirmeye dönük ‘önlemler’ ve taraftarların müşterileştirilmesi süreci, tribünlere belirli bir sterilizasyon getirdiğini dile getiren Bora, bunun argo ve mizahla alışverişli yaratıcı tezahüratı daraltan bir etkisi olduğunu ancak futbol ortamının, argo ve mizahın güçlü bir kaynağı olmayı sürdürdüğünü ifade etmektedir (Bora, T., 2006: 152,155).

Futbol; zekayla, sezgiyle, iradeyle, karakterle, dengeyle, karşılıklı uyumla, mücadeleyle, seyirciyle, taraftarla ‘insan’ ögesini farklı açılardan bünyesinde barındıran bir spor dalıdır (Büyükbakkal, 2004 :18). Futbolun tüketimi seyir yoluyla meydana gelmektedir ve izleyici ‘seyir’ ederek üretimi yeniden gerçekleştirilmektedir.

Kitleleri harekete geçirmedeki olağanüstü potansiyeli ve aidiyetleri dışa vurmadaki gücüyle, bölgeleri, ulusları, kıtaları ve kuşakları aşan, küresel bir halk kültürünün vazgeçilmez ögesi olan futbol (Ünsal, A., 2005: 18), her ortamda sohbet ve tanışma olanağı sunan güçlü bir sosyal ve kültürel bağ unsurudur (Bora, 2006: 23). Somut olmayan spor mirası içerisinde yer alan *Tezahürat*, sözlü gelenek biçimi olarak yaratıcılığı teşvik ettiği gibi geleneğin sürekliliğini de sağlamaktadır. Müzik, tezahürat aracılığıyla uyarılan taraftarda duygular canlanmakta, anılar yeniden hatırlanmaktadır.

Profesyonelleşme süreci, sportif etkinliklerin bir oyun olma özelliğinden çıkartıp ekonomik düzeyde işleyen bir alana dönüştürmüştür. Hayatın her alanında yaşanan metalaşma, spora ait bütün değer ve yargıların yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Kulüpler artık birer anonim şirket gibi yönetilen, borsada işlem gören işletmeler haline dönüşmüşlerdir. Bunun sonucunda ise kapitalist düzenin değerleri spor alanında egemen olmuş ve sporu biçimlendirmeye başlamıştır. Kazanma kültürü ve başarı elde etme arzusu her türlü sportif değerın önüne geçmiştir. Formanın rengi ve kutsallığı, paranın dolaşıma girmesinin ardından yerine getirdiği işlevi değiştirmiştir. (Talimciler, 2012: 440)

Modern toplumda müzik, belirli çevreler tarafından tüm sanat dalları içerisinde duygularla ve gerçek zamanlı sosyal düzen ile en doğrudan ve güçlü ilişkiyi kuran sanat dalı olarak kabul edilmektedir (De Nora, 2003). Buna bağlı olarak sözlü veya enstrümantal müzik insan vücuduna ve duygularına doğrudan etki etmektedir. Günümüzde spor salonlarında veya spor yapılan diğer ortamlarda çeşitli müzik eserlerinin dinlendiği bilinmektedir. En kapsamlı video sitelerinde müzik ve motivasyon kelimeleri bir araya getirilerek gerçekleştirilecek aramalarda, insanların spor yaparken motivasyonunu ve performansını artıracak müzik listelerine sıklıkla rastlanmaktadır. Bu bağlamda futbol başta olmak üzere profesyonel spor müsabakalarında da taraftarların çeşitli marşlar ve ezgilerle hem destekledikleri sporcuları hem de kendilerini motive ettikleri ifade edinilebilir.

Müzik yapıtlarının anlamlarını kavramak için, insanların nasıl yaşamış olduklarını, emeğinin sarf edenlerle üretim araçlarına sahip olanlar arasında ne gibi ayrımlar bulunduğunu, müziğin hangi toplumsal sınıfa hizmet ettiğini, dünya görüşünün, insan, toplum ve doğaya ilişkin görüşlerinin ne olduğunu sorgulamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Müziği anlamak için yeniden onu oluşturan yaşam bağlamı içine oturtmak gerekmektedir (Finkelstein, 1996: 11). Taraftara has davranış kalıplarının içerisinde önemli bir yer tutan tribünlerdeki insan hareketini yönlendiren onun belli biçimler almasına etki eden gelişmeler, değişimler ve yapılar çerçevesinde tezahüratların şekil aldığı görülmektedir. Toplumsal yapı içerisinde yaşananlara

dair alguların ve düşünüşün taraftar grubu ve toplum nezdinde kabul edilen ölçüler dahilinde harmanlanması veya elenmesi yoluyla var olan tezahüratlar, yeni yapılandırmalara veya maçın atmosferi içerisinde doğaçlamalara da açıktır. Değişebilme, yeniden yorumlanma yollarıyla yeni üretimlerin de önü açılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Aladanlı, B. Çördük, Ü. (2009). *Futbol Tarihi ve Sporda İlkler*. İstanbul: Yeşil Elma Yayıncılık.
- Authier, C. (2002). *Futbol AŞ*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Azzellini, D. Thimmel, S. (2008) “*Futbolistas*” *Futbol ve Latin Amerika*. Almandan çeviren Serra Bucak. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bora, T. (2006). *Karhanede Romantizm Futbol Yazıları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Büyükbakkal, G. N. (2004). *Geçmişten Günümüze Türkiye’deki Yazılı Spor Basınında Futbolun Yeri ve Önemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Çeviker, T. (2002). *Türk Edebiyatında Futbol*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- De Nora, T. (2003). *After Adorno Rethinking Music Sociology*. New York: Cambridge University Press.
- Dunning, E. (1999). *Sport Matters; Sociological Studies of Sport, Violence and Civilization*, London: Routledge.
- Fiske, J. (1991). *Bodies of Knowledge; Panopticism and Spectatorship*, NASSS Conference paper presentation,
- Galeano, E. (2006). *Gölgede ve Güneşte Futbol*. İspanyolca aslından çevirenler Önalp, E., Kutlu, M.N. İstanbul: Can Yayınları.
- Gifford, C. (2006). *Futbol Ansiklopedisi*. İzmir: Tudem Yayıncılık.
- Karaküçük, S. (1993). *Ülkü Dergisi 1933-1950 Seçilmiş Spor Makaleleri*, Ankara.
- Kılıçgil, E. (2001). *Kırmızı Kart “Örneklerle Türk Spor Kültürüne Sosyolojik Bakış”*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kozanoğlu, C. (1990). *Türkiye’de Futbol “Bu Maçı Alıcaz”*. İstanbul: Kıyı Yayınları.
- Perryman, M. (2004). *Filozoflar Futbolcu Olsaydı (Filozof Futbol) Onbir Büyük Düşünürün Derin Oyunları*. İstanbul: İlkbiz Yayınevi.
- San, O.H. (1981). *Belgeleri ile Türk Spor Tarihi (cilt1) Atatürk*, Türk Spor Vakfı Yayınları
- Sarıalp, R. (2001). *Düşünceler ve Denemeler Tarih/Kültür/Spor*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Spor Ansiklopedisi. (1991) Milliyet yayınları.
- Talimciler, A. (2012). *Toplumsal Yapı ve Değişim Ekseninde Türkiye’de Spor/Futbol:1920-2012. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim içinde*. Derleyenler Alpkaya, F., Duru, B. Ankara: Phoenix Yayınevi

- Toker, H. H. (2007). *Futbol Spor ve Oyun*. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Toklucu M. (2001). *Taraftarın Senle...* İstanbul: İletişim Yayınları
- Trifonas, P. P. (2004). *Umberto Eco ve Futbol*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Tunç, S. (2011). *Trabzon'da Futbolun Toplumsal Tarihi Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ünsal, A. (2005). *Tribün Cemaatinin Öfkesi Ticarileşen Türkiye Futbolunda Şiddet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Derleyen Akın, Yiğit. (2010). *Kafsinkaf*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Derleyenler Roman Horak, Wolfgang Reiter, Tanıl Bora. *Futbol ve Kültürü Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler*. (2009). İstanbul: İletişim Yayınları.